

Вікторія Малкова,

студентка магістратури

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**

кандидат філологічних наук, доцент.

**Система дієслівних форм у Житомирських актових книгах XVI –
XVII ст.**

*У статті проаналізовано склад дієслівних форм української мови
XVI - XVII ст., зафіксованих в актових книгах Житомирського гродського
уряду 1590, 1635 років.*

Цілком закономірно, що ще з давніх часів іменник та дієслово вважають основними (центральними) частинами мови, оскільки навколо них об'єднуються інші частини мови або форми зазначених морфологічних класів слів.

Таким чином, та особливість, що дієслово належить до основних частин мови, зумовила факт неабиякого зацікавлення ним серед сучасних лінгвістів.

Жодна з частин мови не зазнала таких величезних змін, які відбулись у дієслівній системі української мови протягом її історичного розвитку [2, с. 128]. Так, у давньоукраїнській мові до дієслівної системи належали власне дієслова, тобто слова, що у своїх формах виражали дію або стан предмета й відмінювалися за особами, а також слова, що мали іменні, а не особові форми (інфінітив, супін, дієприкметник). Останні були об'єднані з особовими формами дієслів своїм походженням і значенням. З розвитком східнослов'янських мов утворилися також дієприслівники та безособові форми на *-но*, *-то*, які з погляду сучасної мови також належать до системи дієслова [1, с. 328]. Саме тому під час вивчення дієслівної системи в її історичному розвитку розглядають не тільки особові дієслівні форми, а й відмінкові (дієприкметники, дієприслівники, безособові форми на *-но*, *-то*, інфінітив і супін).

Для дієслів у давньоруській мові були характерні граматичні категорії часу, особи, числа, способу, виду, стану і для деяких дієслівних форм – роду [1, с. 328].

На фоні іменних частин мови в сучасній українській літературній мові дієслово виділяється складною з якісного та кількісного поглядів системою форм, об'єднаних у парадигмі дієслівної лексеми. М. Жовтобрюх, Б. Кулик зауважують, що до граматичних форм дієслова сучасної української мови належать: інфінітив, або неозначена форма дієслова; особові форми дієслова; родові форми; іменні форми, або дієприкметники; дієприслівники [4, с. 302].

Староукраїнська мова XVI – XVII ст. репрезентована текстами офіційно-ділового стилю, такими, як Акти Бориспольського мейського уряду 1612–1699 рр., Актові книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст., Актова книга Житомирського міського уряду початку XVII ст., Акти села Одрехови, Пирятинські актові книги, Актові книги Полтавського уряду XVII ст., Актова книга Стародубського уряду 1693 р., **конфесійної літератури** – Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр. та ін., **наукової літератури** – “Грамматика” Л. Зизанія, “Грамматіки словенское правильное синтагма” М. Смотрицького, “Лексіконъ славеноросскій” П. Беринди, “Грамматыка словенска” І. Ужевича, **художньої літератури** (поетичні твори XVI ст.).

Об'єктом нашого дослідження є акти Житомирського уряду 1590, 1635 років – пам'ятка офіційно-ділового стилю, опублікована в 2004 році.

У передмові до актів Житомирського гродського уряду за 1590, 1635 роки В. М. Мойсієнко аналізує мову досліджуваної пам'ятки на всіх мовних рівнях, перевагу надаючи фонетичному. Науковець також представляє особливості словозміни іменних частин мови, водночас звертаючи увагу й на дієслівні форми. Так, він зазначає, що дієслівні утворення, зафіксовані в пам'ятці, відображають тенденцію до руйнування давніх форм і становлення нових.

Вибірка дієслів із досліджуваних актів дозволяє здійснювати аналіз матеріалу відповідно до поділу дієслів за часами.

Так, у досліджуваних актових книгах Житомирського гродського уряду XVI-XVII ст. найбільш уживаними є форми дієслів минулого часу, що зумовлено тим, що пам'ятки мають офіційно-діловий характер, а тому в них описано минулі події, про які повідомляють позивачі, покупці.

Із форм минулого часу писар не використовує форм аориста, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, що відбувалася в минулому. Це зумовлено тим, що його функцію в цей час перебрав на себе перфект. Досить рідко також писарі використовують в актах імперфект, що позначав минулу, необмежену в часі, довготривалу або повторювану дію: *задавахъ, чекахъ*.

Перфект (лат. *perfectus* – завершений) – форма, яка означала наявний стан, що виник унаслідок минулої дії [2, с. 133]. Він називав таку дію в минулому, наслідки якої тривають і в момент мовлення про неї. Таке значення перфекта зумовлювалось і його будовою. Перфект складався з невідмінюваного активного дієприкметника минулого часу на *-ль, -ла, -ло* (відмінювався за родами в однині, множині та двоїні) й особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова *бути* (відмінювалося за особами). У спільнослов'янській мові дієприкметник указував на ознаку за минулою дією, а допоміжне дієслово – на збереження цієї ознаки за певною особою і в теперішньому часі [1, с. 343].

Проте таке первинне значення перфекта починає втрачатися в давньоукраїнській мові, таким чином, він поступово почав передавати різноманітні відтінки в значенні минулого часу й дедалі ширше вживатися на місці аориста та імперфекта [1, с. 344]. Складена перфектна форма рано починає деформуватися, про що свідчить досліджувані нами пам'ятки. Так, складених форм перфекта зафіксовано всього 11: *ехал єсми, забавился єсми, вдыскал єсми, вдослал єсми, видель єсми, ночовал єсми, помкнули єсмо, постановили єсмо, продал єсми, єсми готовы, єсми вдобратъ*. Характерною ознакою вживання дієслів у діловій мові цього періоду є форми минулого часу із залишками колишнього дієслова *быти* в теперішньому часі: *записать казалємъ, назначилом, виделисмы* тощо, тобто перфект зі складеної форми

перетворюється у складну.

Абсолютно домінують для вираження минулої дії дієслівні форми, що витворилися з колишніх активних дієприкметників минулого часу на *-ль*. Науковці зауважують, що це дещо пізніша, без допоміжного дієслова, форма минулого часу, а саме перфекта: *була, важилъ, вдали, ведал, везли, велели, въехали, вживал, вживалъ, вздават, виправили, выпустил, выпхнула, ырвали, витравили, яхала, ехал, яхала, заарестовали, забил, забилъ, забили, заборонил, забравъ, забувъ, заведлъ, заведывал, задал, замордовали, заносилъ, запичатовали, зобрал, зранили, зранил, зранилъ, интронитовал, казал, каличилъ, кортали, лжит, лжила, манѣдестовануся, менили, мешкал, мешкала, мучит, надал, наехало, несет, обернул, обѣцал, обѣводилъ, обмочляет, обносила, обовезалъ, однеслъ, odkривали, оповедалъ, оповедил, ырали, ысведчал, ысkochили, ытбили, ытвезли, ыотвели, ытнял, ытогнали, ытогналъ, ыдогнал, ытгнали, ытослали, ыферовал, перевел, премешкивалъ, переховывал, пиновали, писал, писала, побрал, побрали, позабивали, поздыхали, позъбывалъ, позбиял, позвал, поморъдовалъ, поѡборачали, попадлъ, поранилъ, поручила, посеклъ, послала, послалъ, спешали, пострелили, поступмл, поткалъ, потребовала, похватили, справил, стратилъ, стыранизовали, судил, терпелъ, тратил, тримали, триунъѡвали, ударив, уделал, указала, упатровали, упавънилъ, усправедливил, утвърдила, утели, утъкнулъ, учинил, ушила, ходили, чинил, читал, читали, шукали та інші – усього 272 вживання.*

Використання дієслів минулого часу чоловічого роду із суфіксом *-в-*, що розвинувся з *-л-* – поодинокі: *не хотев, укравъ, забувъ, приехалъ*.

Рідко використовується аналітична форма минулого часу, що означала передминулу дію, яка відбулася раніше іншої минулої дії – плюсквамперфект [2, с. 134]. Ці форми вживалися для вираження «передминулого» часу, тому його нерідко називають передминулим або давноминулим [2, с. 346]. У формах плюсквамперфекта з тих же причин, що й у перфекті, стало поступово випускатися допоміжне дієслово. У досліджуваній пам'ятці вже відзначено плюсквамперфект без допоміжного дієслова: *взяли были, зложил был, ыдал был,*

менил *быти*, повели *были*, учинил *быль* тощо. З цих скорочених форм плюсквамперфекта утворилися сучасні аналітичні форми давноминулого часу.

Форми теперішнього часу староукраїнської мови означали дію, яка відбувалася в момент мовлення. Вони активно використовуються в творах офіційно-ділового характеру. Особові форми дієслова теперішнього часу утворювалися приєднанням до основи теперішнього часу (тематичної чи атематичної) особових закінчень 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини, двоїни чи множини [2, с. 129]. У пам'ятці наявні 17 форм дієслова теперішнього часу 1-ої особи: *варюю, vorочаю, жалую, лупу* ('лупити'), *маю, одказую, оддаю, покладаю, судю, уморяю, упокою, хочу, шкодую* (однина), *вытѣмъ, есми маємъ, шкодуємъ* (множина). Діслів 2-ої особи значно менше – лише 2 форми: *бачишь* (однина), *рубаетѣ* (множина). Переважають дієслова 3-ої особи теперішнього часу. Причому у формі однини як із кінцевим -т, так і без нього (усього відзначено 23): *бере, ведает, грабит, заказуе, знает, лжит, мает, може, перебувает, переховывает, рѣвѣ, розумиет, сажает, стрелеет, тримает, ховает, хочет, чинит* (однина), *шкoduють, вдираются, мают, могут, се сподѣвають* (множина).

Форми майбутнього часу трапляються всього 13 разів (переважно прості форми доконаного виду): *будет, будеть, заплатит, выѣдутъ, вдалит, вкупит, поворочат, посадит, будеть ратовать, уткѣнут, будут ликъвидоват*. Відзначено кілька фіксацій аналітичних форм майбутнього, який складався з дієприкметника минулого часу на -лъ та дієслова *быти* у формі майбутнього часу: *не буду могль спротивляти се тому, не будутъ могли*.

Досліджувані пам'ятки не засвідчують уживання форм умовного способу дієслова, що зумовлено їхньою документальністю. Поодинокі трапляється використання наказового способу: *суди*.

З розвитком східнослов'янських мов утворилися також дієприслівники та безособові форми на -но, -то, які з погляду сучасної мови також належать до системи дієслова.

Супін уже до XV ст. занепав, тому цілком очевидний той факт, що він не

виявлений у пам'ятках XVI – XVII ст. Науковці зазначають, що близькість супінних й інфінітивних форм, а також тенденція до ліквідації зайвих граматичних форм, якими виступали супіни поряд з інфінітивами, і сприяли заміні супінів останніми [1, с. 328].

Інфінітив не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваною формою дієслова, що має значення неокресленої в часі, числі й особі дії [1, с. 361]. Інфінітив міг мати суфікси *-ти, -ть, -т*. Ця початкова форма дієслова (нерідко з афіксом (постфіксом) *-ся*, який один раз ужитий у препозиції) відзначена в Житомирських актових книгах XVI – XVII ст.: *боронитися, взяти, допустити, мовити, ся поровняти, привезти, прийти, слухати; зазивать, быть, належать, ратовать, слухать; ведат, мучит, лаят, контровертоват, вдехат* та інші – усього зафіксовано 73 одиниці. Очевидно, наявність інфінітива на *-т* можна пояснити впливом живої народної мови, оскільки така форма інфінітива й досі поширена на поліській території Житомирської області.

Дієприкметник – відмінювана дієслівна форма, що передавала ознаку за дією. Він мав граматичні ознаки дієслова – стан (активний і пасивний), час (минулий і теперішній) та іменних частин мови – змінювався за родами, числами та відмінками [2, с. 145]. Аналізуючи досліджувані пам'ятки, виділяємо 37 форм дієприкметника: *ареньдовънымъ, доведєными, забитого, зачатых, згромажоныхъ, интєрнованых, коштующего, лежачом, лежакою, лежачих, малєваныхъ, накупленые, належачие, вписана, вписаных, подшитых, позадаваных, покошоным, пострєленого, притиснєна, сєдячих, созволяющих, сознавающих, способленого, умерлого, читан, шкодячих* та ін.

Дієприслівник як оформлена категорія функціонував уже в XIV ст., хоча певним чином відрізнявся від сучасного. Активно використовують цю форму й писарі в актових книгах: *вдираючися, взглянувши, декляруючи, мовляючи сє, єдучи, жиючи, заваливъши, заживаючи, бивши* та подібні – усього 123 одиниці.

Виникнення форм на *-но, -то* пов'язане з утратою узгодження давніх дієприкметників середнього роду з іменниками чи займенниками, при яких вони були означенням або предикатом [2, с. 147]. Вони поширені в сучасній

українській мові, де слугують засобом безособового вираження дії, яка розповсюджується на певний предмет чи особу. У досліджуваних актах Житомирського гродського уряду ці форми також наявні (відзначено 13 одиниць): *вытравлено, выстерегано, дотрыmano, забирано, записано, зоставало, втнято, пограблено, подано, подписано*.

Отже, аналізуючи ділові документи XVI – XVII ст., можна говорити про широке використання дієслова та його форм. Найпоширенішими є форми минулого часу дієслова, що зумовлено стилем та призначенням пам'ятки. Рідше вживані форми теперішнього та майбутнього часу; практично відсутні форми умовного та наказового способів.

Таким чином, основи системи дієслів, закладені в спільноіндоєвропейській і спільнослов'янській мовах, зберігалися протягом довгого часу, про що свідчить стійкість граматичних категорій дієслів. Незважаючи на велику стійкість, у системі дієслів відбувалася низка змін, у результаті яких сформувалася сучасна дієслівна система української мови [1, с. 364].

ЛІТЕРАТУРА

1. Історична граматика української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук та ін.: підручник для студентів мовно-літературних факультетів. – К.: Радянська школа, 1962. – 509 с.
2. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична граматика: навч. посіб. – К.: Академія, 2010. – 246 с.
3. Мойсієнко В. М. // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Упор. Мойсієнко В. М. – Житомир, 2004. – 280 с.
4. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – 366 с.